

Vera GUDAC, istraživač-saradnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

POLOŽAJ SELJAŠTVA U AGRARNOJ POLITICI JUGOSLAVIJE OD 1945. DO 1952. GODINE

Apstrakt

U članku se ukazuje na one elemente agrarne politike Jugoslavije od 1945. do 1952. godine koji su bitno uticali na položaj seljaštva u tom vremenu. Njihov položaj određivalo je, pored ostalog i mesto koje je poljoprivredi dodeljeno u konceptu ukupnog privrednog razvika zemlje i ideološka shvatanja Komunističke partije prema seljaštvu. U tekstu se razmatraju efekti i posledice pojedinih mera koje je država sprovodila na selu.

Položaj seljaštva u Jugoslaviji nakon oslobođenja određivali su, pored ostalog, zatečeni ekonomski odnosi na selu, i stanje poljoprivrede u Kraljevini Jugoslaviji. Ratnim razaranjima i štetama nanetim poljoprivredi i selu pogoršala je proizvodna sposobnost poljoprivrede. Zatečeno ekonomsko stanje karakterisala je neujednačenost u stepenu razvika pojedinih regija i delova zemlje. Izuzev Vojvodine, Slovenije i dela Slavonije, gde je postojao kapitalistički posed i elementi kapitalističke poljoprivrede, stanje na selu bilo je obeležno uglavnom naturalnim privređivanjem i sitnosopstveničkom strukturom.

Na osnovu popisa iz 1931. godine, u ukupnoj razmeri različitih veličina gazdinstava preovladavao je sitan posed. Značajan deo u ukupnom broju poljoprivrednih gazdinstava - 33,8% bio je manji od 2 ha, a u ukupnoj površini koja je popisom obuhvaćena učestvovao je samo sa 6,5%. Posedi od 2 do 5 ha činili su 34% od ukupnog broja gazdinstava, a obuhvatali su 21,5% popisanog poljoprivrednog zemljišta. Te kategorije poseda su zajedno činile nešto preko dve trećine ukupnog broja gazdinstava - 67,8% a zahvatale su 28% poljoprivredne površine u zemlji.¹

Uz dominaciju sitnog poseda u agrarnoj strukturi, otežavajuća okolnost za efikasnost poljoprivrede bila je rasparčanost i rasutost imanja na veći broj još sitnijih parcela.

Podaci koji ukazuju na odnos između broja poljoprivrednog stanovništva i oranica u Jugoslaviji, jedan su od pokazatelja agrarne prenaseljenosti u zemlji. Na 100 hektara oranica u proseku je bilo 116 poljoprivrednih stanovnika.² Posmatrajući celokupnu državnu teritoriju, taj odnos je bio neujednačen.³

Upoređena sa stanjem u drugim zemljama, agrarna prenaseljenost u Jugoslaviji je još očiglednija.⁴

Nerazvijenost i zaostalost poljoprivrede ogledala se i u dostignutom prinosu osnovnih poljoprivrednih kultura. Na osnovu podataka preuzetih iz publikacije Međunarodnog poljoprivrednog instituta u Rimu, za 1937/38 godinu, Jugoslavija je sa prinosom pšenice od 11 mc po jednom hektaru, kukuruza 19,8 mc, šećerne repe 190 mc i krompira 52,7, bila gotovo na samom začelju u Evropi.⁵ Na tako niske prinose uticala je, ne samo sitnosopstvenička struktura, rascepanost i rasutost imanja, već i nizak stepen mehanizacije poljoprivrede i zaostali načini obrade zemlje. Usled agrarne prenaseljenosti ljudski rad u poljoprivredi bio je njeno osnovno uporište i obeležje.

Upotreba primitivnih oruđa, slaba i nedovoljna primena đubriva, kao i odsustvo povoljnijih i jeftinijih državnih kredita, onemogućavala je podizanje produktivnosti poljoprivrede u većim razmerama.

U najvećem delu zemlje seljaci su uglavnom proizvodili za potrebe svoje porodice i domaćinstva, a manji deo je bio u situaciji da svoje viškove iznosi na tržište. Autarkičnost proizvodnje i njen pretežno prirodni karakter uslovljavali su mešovitu poljoprivrednu proizvodnju za potrebe ishrane članova porodice.

Takvo stanje poljoprivrede i odsustvo sveobuhvatnog agrarnog programa u Kraljevini Jugoslaviji određivalo je i položaj velikog dela seljaštva.

Razaranja tokom drugog svetskog rata, pored ljudskih žrtava, veoma su se negativno odrazila i na poljoprivredu i njene proizvodne kapacitete. Značajno su smanjene setvene površine, voćna stabala i vinogradi. Uništene su i popaljene mnoge seoske kuće i proizvodni inventari. Podaci i procene o ratnoj šteti u poljoprivredi nisu identični, ali svi govore o velikim gubicima. Štete su posebno bile izražene u smanjenju stočnog fonda. Pobijeno je više od polovine konja, goveda, svinja, ovaca.⁶ Veliki broj poljoprivrednih mašina je uništen i oštećen.⁷

Pored zatečenih ekonomskih odnosa na selu, položaj seljaka je bio određen, sa jedne strane, mestom koje je poljoprivredi dodeljeno u ukupnom ekonomskom i privrednom razvitku zemlje, a sa druge, ideološkim odnosom vladajuće Komunističke partije prema seljaštvu.

Mere koje su neposredno nakon oslobođenja preduzimane na selu bile su, pored ostalog, vezane i za stabilizaciju i učvršćenje vlasti KPJ, a to se prvenstveno odnosilo na integraciju dela seljaka u novi poredak dodelom zemlje i na radikalno rešenje seljačkih dugova.

Agrarnom reformom i kolonizacijom, kao jednom od prvih mera agrarne politike, delimično je prestruktuiran zemljišni fond i izmenjen položaj pojedinih slojeva stanovništva na selu. Od ukupne poljoprivredne površine u zemlji agrarnom reformom je obuhvaćen samo manji deo - 1.566.030 ha. U celokupnom zemljišnom fondu za agrarnu reformu, od ukupno 162.171 poseda, koji su došli pod udar reforme, 96.874 bili su posedi nemačkih vlasnika.⁸ Od ukupno oduzetog

i prikupljenog zemljišta po svim drugim osnovama zemlja je oduzeta sa 55.297 poseda. Kako su se tu ubrajala i crkvena imanja, posedi manastira, banaka i drugi, broj seljaka kojima je zemlja oduzeta bio je znatno manji.⁹ Relativno mala površina zemljišta koja je obuhvaćena agrarnom reformom¹⁰ bila je posledica zatečene posedovne strukture, u kojoj je dominirao sitan posed, a većina imanja bila ispod dozvoljenog zemljišnog maksimuma.

Okolo polovine zemljišta iz ukupnog agrarnog fonda dodeljeno je seljacima - 797.400 ha. U raspodeli je učestvovalo 316.435 porodica, uglavnom bezzemljaša i siromašnih seljaka.¹¹ Sa druge strane, broj lica kojima je zemlja oduzeta bio je znatno manji od broja onih kojima je dodeljena.¹²

Kako je zemlja osnovno proizvodno sredstvo u poljoprivredi, preraspodelom dela obradivog zemljišta delimično je promenjena pozicija onih seljaka koji su učestvovali u agrarnoj reformi i kolonizaciji. Međutim, pošto su u proseku pojedinačno dodeljivane male površine zemljišta,¹³ tim domaćinstvima je bilo omogućeno da radom na sopstvenoj zemlji prehrane sebe i svoju porodicu. Agrarna reforma imala je značaja sa stanovišta socijalnog obezbeđivanja bezzemljaša i lica sa nedovoljno zemlje, a uticala je na promenu poljoprivredne strukture, odnosno na dalje usitnjavanje imanja u privatnom vlasništvu¹⁴ i eliminaciju veleposeda u privatnoj svojini. Opređenje partijskog i državnog vrha da se zemlja podeli seljacima nije označilo napuštanje ideja o potrebi stvaranja krupnih dobara u državnom odnosno društvenom vlasništvu. Agrarnom reformom i merama koje su je pratile istovremeno je obezbeđen i deo zemljišnog fonda za državna poljoprivredna dobra, seljačke radne zadruge i pojedine državne ustanove.

Od novih vlasnika i njihovih gazdinstava nije se moglo očekivati da proizvode veće viškove poljoprivrednih proizvoda, jer ta gazdinstva često nisu ni bila rentabilna. Sa druge strane, razbijanje krupnih poseda u Vojvodini i odlazak pripadnika nemačke nacionalnosti, sa neretko uspešnih imanja, negativno se odražavalo na poljoprivrednu proizvodnju. Posledice agrarne reforme, izuzev u Vojvodini, gde su bile najvidljivije, u drugim delovima zemlje nisu predstavljale značajniji faktor, usled male površine zemlje zahvaćene reformom. U skladu sa tim, "agrarna reforma više se pokazala kao element klasnog obračuna, a manje kao način stimuliranja ekonomije rada".¹⁵ Agrarnu reformu pratila je i kolonizacija. Bila je podeljena na saveznu kolonizaciju, kojom je stanovništvo i to pretežno učesnici narodnooslobodilačkog rata i porodice poginulih boraca, iz nisko razvijenih krajeva preseljavano u bogatu vojvođansku ravnicu i unutrašnju, koja je obuhvatala premeštanje u okvirima iste republike.

Mere države koje su se odnosile na ukidanje zemljoradničkih dugova predstavljale su pokušaj da se bar delimično olakša ekonomski položaj zaduženih seljaka i pridobije njihova naklonost za režim koji se uspostavlja. Dugovi seljaka pojavljivali su se kao jedna od karakteristika stanja poljoprivrede 30-tih godina i neki autori su taj period obeležavali kao razdoblje seljačkih dugova. Na osnovu ankete Agrarne banke, u Kraljevini Jugoslaviji je, 1932. godine bilo 709.525

zaduženih seljaka, a ukupna visina duga iznosila je 6.982 miliona dinara.¹⁶ Problem zaduženosti seljaštva, koji u Kraljevini Jugoslaviji nije rešavan radikalno, na način koji bi zadovoljio seljake, okončan je 1945. godine donošenjem Zakona o konačnoj likvidaciji zemljoradničkih dugova.¹⁷ Kao i u nekim drugim merama donetim neposredno nakon oslobođenja, i ovde su bila primetna nastojanja države da se olakša položaj, pre svega učesnicima NOR-a, saradnicima partizanskih odreda i žrtvama ratnog terora, jer su tim zakonom oni potpuno oslobođeni dugovanja. Kako je i po drugim osnovama seljacima brisan veliki deo duga, za povraćaj je konačno ostao samo manji procenat i to po povoljnijim uslovima.

Položaj poljoprivrede u ukupnoj strategiji privrednog razvitka Jugoslavije direktno je uticao na stepen opterećenosti seljaka. Velika zavisnost jugoslovenske ekonomije od poljoprivrede i, pre svega, usmerenost državnog rukovodstva na koncept forsirane industrijalizacije, posebno izražen od 1947. godine,¹⁸ odredila je mesto poljoprivrede kao akumulacione osnove za finansiranje ubrzane izgradnje industrije. Orijentacija na takozvanu prvobitnu socijalističku akumulaciju,¹⁹ na teorijskom planu podrazumevala je prelivanje viškova sa sela putem nejednake razmene između sela i grada, odnosno poljoprivrede i industrije. Put za ostvarivanje neekvivalentne razmene bila je takva politika državno regulisanih cena koja se sastojala u umanjenju vrednosti poljoprivrednih proizvoda i preplaćenosti industrijskih proizvoda.²⁰ Kako industrijskih proizvoda često nije ni bilo, svoju konkretizaciju tako zamišljena politika cena imala je, pored ostalog, u administrativnim merama obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda, koje su se odnosile na direktno zahvatanje viškova sa sela. Suštinu administrativnog otkupa činila je obavezna predaja dela poljoprivrednih proizvoda po cenama koje je utvrđivala država, a koje su formirane ispod njihove realne vrednosti.

Kako je u periodu do 1949. godine najveći deo zemlje bio u privatnom vlasništvu,²¹ a udeo individualnih zemljoradnika u ukupnoj proizvodnji dominantan, seljaci su nosili najveći teret tako zamišljenog privrednog razvitka zemlje.

Agrarna politika je u tom vremenu bila usmeravana shvatanjima da su velika gazdinstva ekonomski nadmoćnija od sitnih, što je, uz generalnu orijentaciju ka postepenom podruštvljavanju sredstava za proizvodnju i obezbeđivanju prevlasti kolektivnog vlasništva nad zemljom, bio njen stožer. Takvi ciljevi doneli su selu privilegovanost i povlašćenost državnog sektora i kolektivnih dobara, u odnosu na individualne seljake. Davanje prednosti kolektivističkim vlasničkim odnosima na selu, pa makar se njima težilo samo kao daljoj perspektivi, bilo je za lidere poretka nespojivo sa pružanjem ozbiljnije podrške ekonomskom jačanju individualnih seljaka. Naprotiv, oni su u ovom periodu, na različite načine i različitim intenzitetom, sprečavani u tome.

I pored toga što se Komunistička partija deklarativno zalagala za pružanje državne pomoći sitnom i srednjem seljaštvu u "podizanju njihovih gazdinstava", objektivno stanje bilo je tako da nije moglo biti govora o nekom izrazitijem ekonomskom snaženju seljaka na individualnom posedu. Utvrđenim zemljišnim maksimumom od 30 do 35 ha, zabranom kupovine zemlje i kontrolom

kupoprodaje zemljišta, čak i kada se radilo o površinama ispod dozvoljenog maksimuma, nemogućnošću kupovine krupnijih poljoprivrednih mašina, otkupnim merama i poreskom politikom onemogućavanju je stvaranje moćnijih gazdinstava u privatnom vlasništvu. Navedene državne mere, uz raznovrsne i mnogobrojne političke aktivnosti na selu, činile su osnov tada proklamovane politike "potiskivanje i ograničavanje kapitalističkih elemenata na selu".

Nastojanja države da ograničava jačanje, pogotovo imućnijih seljaka na privatnom posedu bila su, sa jedne strane, rezultat navedenog koncepta kojem se težilo u organizovanju poljoprivredne proizvodnje, a sa druge, nepoverenje prema seljaštvu. Ideološki strah od njihovog bogaćenja bio je zasnovan na prihvaćenoj tezi da sitna robna proizvodnja stalno i iznova rada kapitalističke odnose.²² Administrativne mere kojima je ograničavano ekonomsko snaženje seljaštva, a pre svih obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda, pogadale su individualne zemljoradnike utoliko više ukoliko su više proizvodili.

Takav poredak stvari dovodio je u posebno težak položaj one seljake koji su imali nešto više od ostalih. U posleratnoj praksi za imućnije seljake su najčešće smatrana lica sa preko 10 ha zemlje. Ta veličina poseda i eventualna upotreba najamne radne snage dovodila ih je u situaciju da budu kvalifikovani kao "kulaci". Preuzet iz sovjetske teorije i prakse, taj termin bio je nedovoljno definisan, a praktično su postojala znatna odstupanja o tome koji su seljaci ubrajani u ovu kategoriju. Na to su ukazivali i vodeći ideolozi partijske doktrine "...ne treba zaboraviti da su i ocene o tome ko je kulak i ko nije, kod nas vrlo često problematične".²³ U svakom slučaju, termin "kulak" imao je prvenstveno ideološko i političko značenje. Za Partiju i državu "kulaci" su bili "svi oni koji ne ispunjavaju obaveze prema državi" i "neprijatelji kolektivizma na selu". U tom periodu, Partija je uporno gradila političku parolu o savezništvu sa onim slojevima koji su kvalifikovani kao sitni i srednji seljaci i koje je prema vladajućim shvatanjima trebalo "okrenuti protiv kulaka na selu". Bez obzira na to što su takvi stavovi često kršeni u praksi i što su kao "kulaci" i "neprijatelji vlasti proglašavani mnogi seljaci, u periodu do 1948. godine politika na selu bila je, uslovno govoreći, nešto umerenija od one koja će uslediti godinu dana kasnije.

Pod okolnostima sukoba Jugoslavije i njenog političkog rukovodstva sa zemljama članicama Informbiroa, kao i u uslovima povećane potražnje poljoprivrednih proizvoda izazvane ekonomskom blokadom od strane evropskih socijalističkih država i narastajućih potreba sve brojnijeg gradskog stanovništva, došlo je do promena u politici na selu.²⁴ Promene su nastupile početkom 1949. godine i odnosile su se na pokušaj kolektivizacije poljoprivrede putem seljačkih radnih zadruga. Kao oblik kolektivnog dobra u poljoprivredi, radne zadruge postojale su na jugoslovenskom selu i do tog perioda, razvijane u znatno manjem obimu i na principima dobrovoljnosti prilikom njihovog osnivanja. Promene, koje su posebno bile izražene u domenu praktične realizacije politike na selu, ispoljavale su se u veoma brzom tempu kojim su stvarane nove radne zadruge, njihovom snažnom brojačnom uvećavanju i izmenjenim metodama kojima se pribegavalo prilikom njihovog osnivanja. Princip dobrovoljnosti u tom vremenu postojao je samo na

nivou deklarativnog i u praksi je veoma često i grubo narušavan. Samo u toku 1949. godine, u okvirima Jugoslavije osnovano je preko 5.000 novih radnih zadruga.²⁵ Takvo naglo brojčano uvećanje SRZ nije moglo da bude logična posledica nekih promenjenih odnosa na selu, jer bitnijih promena nije bilo, već rezultat snažne političke kampanje države, kao i primene represivnih metoda i administrativne prinude. Nagli porast zadruga posebno je bio izražen tokom 1949. godine, a već naredne tempa osnivanja novih SRZ osetno se smanjuje, ali se i dalje povećava ukupan broj.

Seljaci su bili izloženi psihološkom i ekonomskom pritisku. Sastavni deo akcija za omasovljenje zadrugarstva bila je politička propaganda koja se ostvarivala preko štampe, održavanjem predavanja po selima, pa i pojedinačnim razgovorima sa seljacima. Psihološki pritisak često su pratili i druge, drastičnije mere - uvećani otkupni razrezi za one seljake koji su odbijali da se priključe zadrugama, pojačano oporezivanje, upućivanje na prinudni rad itd. Vrhunac presije nad seljacima ponekad je bio i u zatvaranju seljaka i upotrebi fizičke sile. O tome da se zaista radilo o uplivu represalija, svedoče pored ostalog, i angažovanja UDB-e u raznim akcijama za formiranje zadruga i kasnije, u sprečavanju pojedinih zadrugara da ih napuste.

Položaj seljaka - zadrugara u odnosu na zemlju koju su u SRZ unosili nije bio istovetan, što je zavisilo od konkretnog tipa radnih zadruga kojima su pristupali. Na osnovu Uglednih pravila koja su regulisala ustrojstvo i organizaciju SRZ, trebalo je da se seljacima u prvom i drugom zadružnom tipu isplaćuje zakupnina za unetu zemlju, odnosno da im se u zavisnosti od vrednosti unetog zemljišta isplaćuje kamata. U praksi se dešavalo da nakon pristupanja radnim zadrugama, članovima nije isplaćivana ni renta ni zakupnina za uneto zemljište. U toku najžešćih kampanja za taj zadružni oblik, favorizovali su se tzv. "viši tipovi" seljačkih radnih zadruga, u kojima su se seljaci odricali zemlje u korist zadruge, a svoje prihode ostvarivali samo na osnovu postignutih "radnih dana". U tom slučaju, zadrugarima je u privatnom vlasništvu ostajala okućnica i sitni proizvodni inventar.

Individualni seljaci su u tom periodu često bili u podređenom položaju u odnosu na SRZ i zadrugare u njima. Država je pružala pomoć radnim zadrugama, davanjem kratkoročnih i dugoročnih kredita, brojnim olakšicama, umanjjenjem otkupnih obaveza, davanjem veće količine bonova za kupovinu industrijske potrošne robe, a seljake je sa druge strane, isključivala iz raspodele "industrijskih" bonova itd.

I pored svih napora države i pružanje privilegovanog statusa SRZ u odnosu na individualne seljake, radne zadruge su postizale veoma skromne rezultate i nisu bile u stanju da nadmaše proizvodnju privatnog sektora.²⁶

Istovremeno sa osetnim promenama u politici prema radnim zadrugama, otkupna politika postojala je sve oštrija, a položaj poljoprivrednih proizvođača na selu sve teži.

Povećanje otkupnih planova u 1949. godini, istovremeno je pratilo smanjenje zasejanih površina pod belim žitom, pri čemu se nije uvećavao prosečan prinos tih kultura po jedinici zasejane površine.²⁷ Planovi su povećani čak i onda kada je opadala poljoprivredna proizvodnja pojedinih kultura. Te okolnosti, kao i sušne godine koje su usledile (1950. i 1952), predstavljale su okvir u kojem se sprovodio obavezni otkup do 1951. kada je ukinut za jedan deo proizvoda i do leta 1952. kada je ukinut obavezni otkup svih vrsta žitarica.

Kvantitativno povećanje žita koje je država preuzimala od poljoprivrednih proizvođača, svoj normativni osnov imalo je u Uredbi o obaveznom otkupu žitarica za 1949/50. Uredbom je omogućeno zahvatanje 60% do 90% tržišnih viškova, što je predstavljalo uvećanje u odnosu na predviđen procenat iz prethodne godine.

O povećanju poljoprivrednih proizvoda koje su seljaci morali predavati državi govori i podatak Komisije za selo CK KPJ da je državni plan otkupa belih žita u 1949. godini, u odnosu na prethodnu, bio za 41% veći, a otkupljene količine za 31% veće u odnosu na realizaciju otkupa u 1948.²⁸ Obavezne isporuke poljoprivrednih proizvoda državi nisu se uvećavale samo kod belih žita, već i kod drugih proizvoda. Kako su otkupne obaveze i do tog perioda predstavljale značajno naprezanje za seljake, povećanje kvota za predaju državi stvaralo je još veće nezadovoljstvo na selu.²⁹

Govoreći, pored ostalog, o problemima i greškama koji su se javljali u ispunjenju veoma visoko postavljenih otkupnih planova za 1949. godinu, Jovan Veselinov je na Trećem plenumu CK KPJ ukazao da je i u primeni dotadašnjih uredbi uvek zahvatano više viškova od seljaka "i to znatno više nego što je uredba dozvoljavala", dovodeći to u vezu sa "nepronadenim površinama" za koje su planirana otkupna zaduženja. "Pošto nije bilo konkretnih seljaka koje možemo da zadužimo, mi smo to delili na sve ostale, tako da kod primenjivanja nove uredbe nismo mogli da zakačimo mnogo više viškova nego do sada. Zbog toga je u Vojvodini i ovaj povećan plan u ovoj godini u odnosu na prošlu išao isključivo na uzimanje od seljaka za ishranu i seme".³⁰

S obzirom na skromne rezultate kolektivnih dobara u pogledu viškova poljoprivrednih proizvoda, otkupni planovi faktički su bili bazirani uglavnom na zahvatanju proizvoda individualnih seljaka. Pored toga, u ovom periodu je bila izražena tendencija da se otkupom posebno opterete žitorodni krajevi i to privatni sektor u njima. Seljačkim radnim zadrugama su, po pravilu, otkupne obaveze umanjivane određivanjem nižih procena prinosa od realno ostvarenih i davanjem manjih zaduženja. Sa druge strane, privatnim proizvođačima često su određivane nerealno visoke procene prinosa. Prema podacima Komisija za selo CK SKJ u 1950. godini jedno jutro privatnika bilo je znatno više opterećeno nego jutro SRZ.³¹ Koliko se daleko išlo u nejednakom tretmanu privatnika i seljaka u zadrugama pokazuje i podatak da je negde razlika u zaduživanju bila 5 puta veća kod privatnika u odnosu na zadrugu, na jednako obrađenim površinama.³²

U uslovima maksimalnog zahvatanja proizvoda od seljaka i dalje su bile prisutne brojne teškoće i nepravilnosti koje su postojale sve vreme sprovođenja otkupa: nepouzdana podaci o zasejanim površinama na koje se oslanjalo planiranje otkupa i raskorak između evidentiranih i stvarno zasejanih površina, nepravilne procene prinosa, neravnomerna zaduživanja proizvođača, neadekvatna tehnička organizacija, problemi sa transportom, birokratizovana otkupa mreža itd.

Veoma oštra otkupna politika na selu, sa jedne, i nepravilno određivanje razreza sa druge strane, uslovlili su stanje u kojem se često seljacima oduzimalo sve, ne ostavljajući im ponekad ni najneophodniji minimum.

Zbog tako visoko postavljenih otkupnih planova, prisilno oduzimanje žita od seljaka bilo je česta pojava. Zabeležni su brojni slučajevi upotrebe sile, a sprovođenje otkupa ponekad je dobijalo obeležje nasilja nad seljacima. U pojedinim mesnim odborima stvarani su i zatvori za one koji nisu ispunjavali utvrđene obaveze.

Ne birajući sredstva za ostvarivanje i realizaciju predviđenih visokih otkupnih razreza, pojedini predstavnici organa vlasti šamarali su i tukli seljake. U fizičkim maltretiranjem seljaka učestvovali su i članovi Partije, a negde i partijska rukovodstva.

Dešavalo se da su seljaci pozivani u mesne odbore usred noći, "saslušavani", ponekada im se u to doba oduzimalo žito.

Pojave psiholoških presija nad seljacima bile su toliko česte da se može govoriti o upotrebi sistema zaplašivanja seljaka, kao načinu realizacije otkupnih obaveza za pojedina domaćinstva.

O tome šta su pojedini seljaci preživljavali tokom sprovođenja otkupa govori i slučaj jednog mesnog narodnog odbora iz tamiškog sreza, gde su proizvođači stavljeni na crkveni toranj, uz pretnju da će biti bačeni sa njega ako ne isporuče žito. Dok su jednog tukli, drugi je morao da svira na trubi.³³

Dešavalo se da su pri sprovođenju te administrativne mere, ljudi gubili život. U izlaganju na Tračem plenumu CK KPJ Vladimir Bakarić "ističe povodom primedbe druga Tita da je u nekim krajevima prilikom otkupa bilo i žrtava, da je u Slavoniji bilo otpora pri vršenju otkupa i da je u sukobu ukupno palo oko 50 glava".³⁴

I u ovom periodu nastaviio se sa praksom kažnjavanja onih lica koja nisu izvršavala predviđene otkupne obaveze. Novčane kazne, konfiskacija imovine i oduzimanje slobode su, u zavisnosti od prekršaja, bile zakonom predviđene sankcije.

Od početka otkupa do 15. novembra 1949. godine, prema podacima Komisije za selo CK KPJ, konfiskacijom imovine kažnjeno je samo u NR Srbiji

1.517 proizvođača, a od toga u Vojvodini 1.039. Od svih krivično gonjenih lica 66% bilo je iz Vojvodine.³⁵

Na osnovu izveštaja Komisije za selo CK KP Srbije do 3. novembra te godine u NR Srbiji je administrativnim kaznama kažnjeno 2.707 lica, sudskim presudama osuđeno 3.476, a od toga je izrečena 1.391 presuda o konfiskaciji imovine.³⁶

Za samo osam dana, od 28. januara do 4. februara 1950. godine, u Vojvodini je izrečeno, pored ostalih kazni i 60 konfiskacija.³⁷

Da su seljaci navedenim državnim merama dovedeni u veoma tešku situaciju i to posebno oni koji su imali nešto više zemlje, tada tzv. "jači srednjaci" i bogatiji seljaci tj. "kulaci", pokazuju i veoma česte molbe za predavanje zemlje državnim dobrima i radnim zadrugarima. Zemlja za seljake nije bila samo osnovno proizvodno sredstvo i uslov egzistencije, već u psihološkom smislu i mnogo više od toga. Molbe koje govore o nastojanjima i pokušajima pojedinih seljaka da se odreknu dela svoje zemlje, ubedljivo svedoče o teškom položaju seljaka. Krajem 1948. godine, na osnovu dopisa javnog tužioca FNRJ Josipa Hrmčevića predsedniku jugoslovenske vlade, dostavljaju se informacije o velikom broju žalbi u Slavoniji, kojima se od države traži da preuzme deo njihove zemlje. Pojedinačni razlozi koje su navodili u svojim molbama različiti su, ali u glavnom su se odnosili na nemogućnost ispunjavanja obaveza prema državi. Jedan seljak je naveo da mu se ne isplati da radi na zemlji, jer mu je u zadnje dve godine oduzeto sve žito, pa je ostao i bez semena, drugi da sa dva konja, koliko ima, nije u stanju da obradi svu zemlju itd.³⁸

Međutim, nisu samo imućniji seljaci predavali delove svoga poseda. Pojedini nezemljoradnici tražili su da im se dozvoli da ustupe ili poklone zemlju seljačkim radnim zadrugama, jer nisu mogli da je obrađuju, a zemljište je bilo opterećeno otkupom i porezom. Takođe, pojedini individualni zemljoradnici obraćali su se direkcijama državnih poljoprivrednih dobara sa zahtevima da se njihova zemlja, bez ikakvih nadoknada pripoji državnom sektoru.

Globalno posmatrano, u periodu od 1945. do 1952. godine mere agrarne politike Jugoslavije imale su, u odnosu na razvitak poljoprivredne proizvodnje na individualnom seljačkom posedu, restriktivan karakter. Ni podela zemlje agrarnom reformom kojom je jedan deo seljaka dobio zemlju nije izlazila iz tog okvira, jer su razbijeni krupni posedi u privatnom vlasništvu, sa jedne strane, a sa druge, novoosnovana gazdinstva nisu bila u stanju da u daljem razvitku prerastu u moćnije ekonomske jedinice. Pošto se ni u daljoj aktivnosti na selu nije odustajalo od sprovođenja političkih i ideoloških postulata konkretizovanih u administrativno-državnim merama, od kojih su mnoge doprinosile usporavanju rasta, pa i padu poljoprivredne proizvodnje, evidentno je, da su klasno-politički zahtevi shvaćeni kao primarni.

Agrarne mere posebno su u težak položaj dovodile imućnije seljaštvo. Sitne i srednje seljake Komunistička partija je proglašavala svojim saveznicima na

selu, nastojeći da izazove klasnu i političku diferencijaciju među seljaštvom. I pored toga, pojedine državne uredbe, mada u različitoj meri, opterećivale su seljaštvo u celini. To se, pre svega, odnosilo na obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda. Uvedene pod okolnostima ratom razrušene zemlje, osetnih nedostataka poljoprivrednih proizvoda i problema sa ishranom u gradovima i opustošenim krajevima, otkupne mere su narednih godina sve manje bile način obezbeđivanja prehrane stanovništva, a sve više put za izvlačenje viška vrednosti iz poljoprivrede u skladu sa strategijom opšteg privrednog razvitka zemlje i posebno instrument klasne politike KPJ. Otkupna politika je postajala sve oštrija, dovodeći u sve teži materijalni položaj poljoprivredne proizvođače i izazivajući nezadovoljstva na selu.

Promene u realizaciji partijske i državne politike prema seljaštvu, koje su bile posebno izražene tokom 1949. i 1950. godine, a koje su se odnosile na prinudnu kolektivizaciju i još oštriju otkupnu politiku, uz druge administrativne mere, učinile su da je taj period za seljake verovatno bio najteži u celokupnom posleratnom razvitku zemlje.

Porazni rezultati koje su ostvarivala kolektivna dobra, pad poljoprivredne proizvodnje i politička nezadovoljstva na selu, koja su u pojedinim delovima zemlje kulminirala seljačkim nemirima, ubrzo su dovele do umerenijeg odnosa prema poljoprivredi i seljaštvu.

Napuštanje mera obaveznog otkupa i zaustavljanje kolektivizacije prethodile su osetnijim promenama državne politike prema poljoprivredi, sredinom 50-tih godina. To se, pre svega, odnosilo na povećanje obima investicija u poljoprivredi. Mere agrarne politike postajale su, u odnosu na prethodni period, relativno podsticajnije i za razvitak seljačkih gazdinstava.

NAPOMENE

1. Arhiv CK SKJ, (dalje: A CK SKJ), Komisija za selo, XV, 1/124. Ovde su prikazani samo oni podaci koji svedoče o dominaciji poseda ispod 5 ha. Posedi od 5 do 20 ha učestvovali su u ukupnom broju gazdinstava sa 29,3%, a prostirali su se na 49,3% ukupne poljoprivredne površine. Veliki posedi od 20 do 50 ha sačinjavali su procentualno samo manji deo ukupnog broja gazdinstava - 2,5%, a obuhvatali su 13% popisane površine. Gazdinstva preko 50 ha činila su samo 0,4% ukupnog broja gazdinstava, a prostirala su se na 9,7% površine obuhvaćene popisom.
2. A CK SKJ, Komisija za selo, XV, 1/124.
3. Prema podacima koje iznosi Mijo Mirković, u Vojvodini je na 100 ha oranica bilo 81 lice zaposleno u poljoprivredi, u Srbiji 163, Hrvatskoj i Slavoniji 158, Crnoj Gori 236, Dalma-

- ciji i Hercegovini 302, itd. M. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, str. 354.
4. U Rumuniji je na 100 ha oranica bilo 97 poljoprivrednih lica, Poljskoj 91, Italiji 90, Mađarskoj 72, Austriji 64, Nemačkoj 52, Francuskoj 48, Danskoj 36, Americi 17, Kanadi 11 i u Bugarskoj 116. A CK SKJ, Komisija za selo, XV, 1/124.
 5. Uporedni pregled prinosa glavnih poljoprivrednih kultura obuhvatio je pšenicu, kukuruz, krompir, šećernu repu, hmelj i duvan. A CK SKJ, isto. Radi poređenja navedeni su prinosi pšenice po jednom hektaru, koji su iznosili: u Nemačkoj 22,6 mc, Danskoj 28,5 mc, Francuskoj 14,2 mc, Mađarskoj 13 mc, Italiji 15,5 mc, Švajcarskoj 23,5 mc, Engleskoj 20,6 mc, Čehoslovačkoj 16,4 mc i Americi 9,1 mc.
 6. J. Marjanović procentualno prikazuje stanje razrušenosti poljoprivrede u ratu: uništeno je oko 24% voćaka, 23% vinograda, 61% konja, 55% goveda, 63% ovaca i koza, 58% svinja, 54% živine i 41% košnica. Videti: J. Marjanović, *Ekonomske promene u toku Narodnooslobodilačkog rata*, *Istorijski glasnik* 1/1955.
 7. Uništeno je 1.500 traktora, 2.480 parnih lokomotiva, 5.300 motora itd. Arhiv predsednika Jugoslavije, Kabinet Maršala Jugoslavije 4/2, Pregled gubitka nacionalne imovine i dohotka u toku rata u poljoprivredi i stočarstvu.
 8. Arhiv Jugoslavije, (u daljem tekstu: AJ), 97-12-74, Izveštaj o dosadašnjim radovima i postignutim rezultatima u izvođenju agrarne reforme i kolonizacije na području FNRJ. Videti: *Statistički godišnjak FNRJ za 1945. godinu*.
 9. Po osnovu oduzimanja veleposeda, zemljišta iznad maksimuma od 35 ha za zemljoradnike, odnosno 6 ha za nezemljoradnike, pod udar agrarne reforme došlo je 25.420 poseda. AJ, isto.
 10. Zemljišnim fondom agrarne reforme obuhvaćeno je 11,7% od ukupne poljoprivredne površine, odnosno 5% od ukupne obradive površine. D. Veselinov, *Sumrak seljaštva*, Beograd, 1987, str. 26.
 11. AJ, 97-12-74.
 12. U ime onih koji su saglasno Predlogu zakona o agrarnoj reformi trebalo da izgube zemlju, najoštrije prigorove o Privremenoj narodnoj skupštini izneo je Dušan Bošković, zemljoposjednik iz Vojvodine i predsednik Samostalne de-

- mokratske stranke. Treće zasedanje AVNOJ-a i PNS, steno-
grafske beleške, str. 210-216.
13. Prosečna veličina dodeljenog zemljišta na nivou Jugoslavije iznosila je 2,04 ha po porodici za bezemljaše, odnosno 1,76 za agrarne interesente koji su imali nešto zemlje. U Vojvodini du u proseku bezemljaške porodice dobijale 2,57 ha. M. Mitrović, Srbija 1944-1952, Beograd, 1988, str. 262.
 14. U literaturi je prisutno stanovište da je reforma prouzrokovala "osrednjačenje" poseda.
 15. D. Veselinov, Agrarno pitanje u Jugoslaviji, Beograd, 1981, str. 119.
 16. N. Gaćeša, Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948, Novi Sad, 1984, str. 15.
 17. Sl. list DFJ, 89/45.
 18. Planom je predviđeno da se vrednost industrijske proizvodnje u odnosu na 1939. godinu poveća 4,94 puta, a poljoprivrede 1,5 puta. Realizacija prvog petogodišnjeg plana, drugo je pitanje.
 19. O teoriji prvobitne socijalističke akumulacije videti: E.A. Preobraženski, Nova ekonomika, Zagreb, 1983.
 20. Videti: D. Veselinov, Sumrak seljaštva, str. 28-31.
 21. U ukupnoj strukturi poseda, privatni sektor je 1948. godine učestvovao sa nešto preko 90%.
 22. "Svaki marksist zna da se iz sitnosopstveničke seljačke proizvodnje i kod nas i svuda u svetu radaju kapitalistički elementi". Edvard Kardelj, V kongres KPJ, 1948, str. 372.
 23. Iz referata E. Kardelja na Dugom plenumu CK KPJ, Sednice CK KPJ 1948-1952, Beograd, 1985, str. 24.
 24. Rezolucija Informbira bila je neposredan povod za zaokret politike partijskog i državnog vrha prema masovnijoj kolektivizaciji na selu.
 25. Podaci o broju seljačkih radnih zadruga koje pružaju različiti izvori nisu identični, ali svi ukazuju na veliko brojčano uvećanje. Prema podacima Komisije za selo CK KPJ, 31. decembra registrovano je 6.629 seljačkih radnih zadruga.
 26. Rasformiranje zadruga dopušteno je 1953. godine, Uredbom o imovinskim odnosima i reorganizaciji SRZ.

27. Negde je dolazilo i do smanjenja prinosa.
28. A CK SKJ, XV 1/91, Analiza otkupa belih žita u 1949. godine.
29. Prema podacima Vujice Gajinovića, koji je u vreme sprovođenja otkupa bio sekretar sreskog komiteta za Bečež i Rumu, indeks ukupne proizvodnje belog žita u 1949/50. u odnosu na 1945. iznosio je 143,4%, plan otkupa 288%, a izvršenje 247%. V. Gajinović Vreme otkupa, Politika ek-spres, 1987.
30. Iz izlaganja Jovana Veselinova, Sednice CK KPJ 1948-1952, str. 423. * Misli se na 1949. godinu.
31. A CK SKJ, Komisija za selo, XV, 1/32.
32. Isto, 1/79.
33. Arhiv Srbije (u daljem tekstu: AS), Komisija za selo, Analiza otkupa belih žita u 1949., 3.XII 1949.
34. Sednice CK KPJ 1948-1952, str. 413.
35. A CK SKJ, XV, 1/91.
36. AS, Komisija za selo, isto.
37. AS, Izveštaji i informacije Komisije za selo, 1950.
38. Arhiv predsednika Jugoslavije, Kabinet Maršala Jugoslavije, III-2-b/49.

SUMMARY

The status of peasantry in the agrarian policy of Yugoslavia 1945-1952

The status of peasantry in the agrarian policy of Yugoslavia from 1945 till 1952 was determined in great measure by the role of agriculture as the basis for financing industrialization on one hand, and on the other by ideological convictions and the attitude of the Communist Party towards the peasantry. Since the liberation of the country, the Party State obstructed in various ways the economic strengthening of peasantry. The established maximum of land from 30-35 ha, prohibition from purchasing large machines and restrictions of buying and selling land, measures of compulsory deliveries and tax policy, were the fundamental measures by which, beside other activities in the country, made economic strengthening of peasants on private land impossible. From 1949. the situation of peasantry became even harder due to a stricter purchasing policy, and strong actions by the State in order to increase peasant work cooperatives. Measures of compulsory deliveries of agricultural products, and compulsory collectivization, as the most odious State measures in the country, were the main reasons of peasant dissatisfaction.